

ERMENİLERİN TEHCİR EDİLMESİ KARARINDA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER VE MARAŞ-ZEYTUN ERMENİLERİNİN TEHCİRİ

NEJLA GÜNAY*

Giriş

Osmanlı Devleti, XX. yüzyıla girerken siyasî, ekonomik ve askerî yönden sıkıntılar içerisindeydi ve yüzyılın başında önce Trablusgarp daha sonra Balkanlarda ağır kayıplar verdi. Osmanlı Devleti'nin Balkan savaşları sonucunda Balkanlardaki topraklarını kaybetmesi bağımsızlıklarını elde etmek isteyen Anadolu Ermenilerini heyecanlandırdı¹ ve onların devlete bağlılık duygularını zayıflattı. Bunun sonucunda meselâ Zeytun Ermenileri, Birinci Dünya Savaşı'nda seferberlik emrine uymayarak Osmanlı ordusuna asker göndermediler, aksine silâhlanıp dağlara çıktılar ve Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla işbirliği yaparak devlete meydan okudular. Kafkasya'da da benzer bir durum yaşandı ve Osmanlı Devleti'nin Almanya tarafında savaşa girmesini fırsat bilen Taşnak Komitesi, Anadolu Ermenileri adına Rusya ile anlaştı. Bu anlaşmaya bağlı olarak Osmanlı ordusunda silâh altına alınan Ermeniler Rus tarafına geçtiler ve küçük çeteler hâlinde örgütlenip Osmanlı ordusuna karşı Rus ordusunun ileri ucunda görev aldılar. Ermenilerin bir kısmının bu ihaneti, Osmanlı hükümetinin savaşın bütün hızıyla devam ettiği bir anda bütün Ermenilerin sadakatinden şüphe duymasına sebep oldu².

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi , Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, ngunay@gazi.edu.tr

¹ Richard Hovannisian, "The Armenian Questions, 1878-1923", *The Crime of Silence The Armenian Genocide The Permanent Peoples' Tribunal*, Preface by Pierre Vidal-Naquet, Bath, 1985, p.18. Bu gelişmeyle Balkanlar Hıristiyanlaşırken Anadolu'daki Müslüman nüfusu arttı. Özellikle Kilikya'da Müslüman nüfusun artması bağımsız devlet kurmayı amaçlayan Ermeniler için pek de olumlu sonuçlar doğurmayacaktır. Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim Yay, 2005, s. 415.

² Kalerya Antonnina Belova, "The Interests of the Combatants of the Caucasian front during World War I", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.101-105; Donalt Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, İletişim Yay, 2005, s.266-267; Dickran H. Boyajian, *Armenia The Case for a Forgotten Genocide*, New Jersey, Educational Book Crafters, 1972, p.109.

İtilaf Devletleri Osmanlı ordusunu yenebilmek için diğer Osmanlı halklarını isyana teşvik etti. Fransa, Adana ve Kilikya bölgesini Ermeni milliyetçiliği duygusunu canlı tutarak bu bölgeyi Anadolu'dan koparmayı tasarlamaktaydı³. Rusya, Kafkas Ermenileri aracılığıyla sosyalist ve anarşist ruhlu Van, Zeytun, Haçin ve Diyarbakır Ermenilerini kışkırtmasının yanı sıra Laz ve Kürtleri de ayaklandırmak istedi⁴. Ayrıca Kafkasya'da başarılı olmak için Osmanlı Devleti'ne karşı bir cephe daha açılmasını istiyordu. Ermeni isyanı çıkarmak için en uygun yerin Zeytun olduğunu düşünen Rusya, bir taraftan Zeytun Ermenilerini İskenderun üzerinden silahlandırmaları konusunda Fransa ve İngiltere nezdinde girişimde bulunurken⁵ bir taraftan da Erzurum⁶ ve Karadeniz'deki bazı limanlar üzerinden Zeytunlu Ermenilere silah gönderdi⁷. İngiltere, Rusya'nın bu isteğini İngiliz himayesi altında bir Arap krallığı kurulması için bir fırsat olarak görerek 1915 yılının Ocak ayı başlarında ikinci cephenin İskenderun Körfezi'ne yapılacak bir çıkarmayla açılmasını önerdi⁸. İngiltere, Türkiye'ye İskenderun üzerinden saldırma planlarında Mısır ve Kıbrıs'ta toplanan Ermeni gönüllüleri ile Zeytun'da Ermenilerinden yararlanmayı düşündü. Urfa, Sivas, Harput ve Zeytun'dan gelerek Kıbrıs'taki kamplarda toplanan Ermeniler burada bir taraftan silahlı talim edip Kilikya'da kurmayı hayal ettikleri devlet için isyana hazırlanırken bir taraftan da Osmanlı Devleti'ne bağlı diğer Hıristiyan azınlık Rumlarla işbirliği yapmaya çalışıyorlardı. Bunun sebebi Rumların da İtilaf devletleriyle işbirliği yapmaları ve Fransız ordusuna 100 binden fazla Rum'un destek vereceklerini taahhüt etmeleriydi⁹. İngilizlerin Kanal

³ Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları*, cilt II, Ankara, TTK Yay, 2005, s.XXXI.

⁴ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, California, University of California Press, 1967, p. 54.

⁵ Ermeni ileri gelenlerinin Büyük Devletlerle ilişkileri tehirden sonra da devam etti. 23 Temmuz'da Ermeni Hınçak Örgütü liderlerinden ve Zeytun Fedai Alayları'nın kurucusu olan Norveç'e gittiler. Üzerlerinde Rus pasaportu taşıyan bu kişiler Amerika Birleşik Devletleri'ne gitme konusunda İngiliz Dışişleri'nden yardım istediler. İngiliz Dışişleri Bakanı Findley, Anadolu'da Ermenilere yapılan uygulamaların katliam olduğunun şüpheli olduğunu söyleyerek Ermenilere yardım etmedi. Bkz. Salâhi R. Sanyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, TTK Yay, 2001, s.130.

⁶ Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, New York, Oxford University Press, 2007, p. 80.

⁷ Zeytunlu kadınlar Amerikalı gazeteci George Schreiner'e İngiliz ve Fransızların Zeytunlu Ermenileri silahlılandığını anlatmışlardır. Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: a Disputed Genocide*, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2005, p.104.

⁸ Stefanos Yerasimos, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", *1915'te Ne Oldu?*, haz. Sefa Kaplan, 2.baskı, İstanbul, 2005, s.148.

⁹ Bloxham, *The Great Game*, p.81.

harekâtının devam ettiği sırada Arapları isyan ettirme girişimi başarısızlıkla sonuçlansa da bu, Ermeni isyanlarını herhangi bir şekilde engellemedi. Çünkü onlar Osmanlı Devleti'nin yıkılacağına ve bağımsızlıklarını elde edeceklerine inanıyorlardı.

Osmanlı Devleti birçok cephede savaşması ve askerden kaçmalar nedeniyle asker sıkıntısı çekmekteydi. Bu nedenle 1879'dan beri Zeytun'da bulunan askerî bölük ordu komutanlığı tarafından cepheye sevk edilerek Zeytun'un güvenliğinin seyyar jandarma tarafından sağlanmasına karar verildi. Zeytun'daki askerî birliğin kaldırılması isyan etme planları yapan Ermenilerin cesaretini artırdı. Çünkü seyyar jandarma kuvvetleri asker kaçaklarının katılımıyla gücünü iyice artıran Zeytun Ermenileriyle baş edecek kadar güçlü değildi.

Zeytun'un asker kaçaklarının toplandığı bir merkez hâline gelmesi ve Zeytunluların çevredeki Müslüman köylere baskınlarını artırıp yoldan gelip geçenleri katl ve gasbetmeye¹⁰ başlamasıyla Zeytun'a harekât yapılması mecburiyeti doğdu. 1914 yılının yaz sonlarında yapılan harekâtla asker kaçaklarının bir bölümü yakalandıysa da Zeytun eşkiyası kaçmayı başardı.

Zeytun Ermenileri Çanakkale Savaşları'nın devam ettiği sırada eylemlerini yeniden başlattı. Çünkü İtilaf donanmasının Akdeniz'i geçip İskenderun Limanı'nı bombalaması, demiryollarını keserek Türk ordusunun Filistin ve Mezopotamya ile bağlantısını koparması¹¹ ve Çanakkale Savaşları'nın tüm şiddetiyle devam etmesi Ermenilerin bir taraftan cesaret ve umutlarını bir taraftan da kendilerini destekleyenlerin sayısını artırdı¹². İçeriden temin edilen gücün yanı sıra yurt dışındaki Ermeniler de Kilikya Ermenilerine para ve kuvvet yardımında bulundular. Taşnaklar 20.000 gönüllüyü Kilikya'ya gönderirken Balkanlardan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden 10'ar bin gönüllü Kilikya'ya geldi. Merkezi Boston'da bulunan Ermeni Milli Savunma Komitesi Ermenilere silah ve mühimmat temin etti. Bu komitenin Kahire şubesi de önemli yardımlarda bulundu. Böylece oluşturulan yerel kuvvetlerle beraber Kilikya bölgesinde ciddi sayıda asker toplandı¹³. Bütün

¹⁰ Bazı Batılı yazarlar Ermenilerin herhangi bir isyan hareketi yapmadıklarını, çünkü Rusların nâsılsa gelip kendilerini kurtaracaklarına inandıklarını iddia ederler. Bkz. Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşında...*, s.148.

¹¹ Lewy, *The Armenian Massacres...*, p.104.

¹² Bloxham, *The Great Game*, p.81.

¹³ Bu sayının 50000 civarında olduğu iddiaları için bkz. Lewy, *The Armenian Massacres*, p.105; Sonyel, *The Great War*, p.130. Bu kuvvetler genellikle Kıbrıs adası üzerinden Anadolu'ya sokuluyordu. Anadolu'ya geçmeden önce adadaki kamplarda askerî eğitim alıyorlardı. Bkz. Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdare-

bunlar Ermenileri kontrol edilemez hâle getirdi. Böylece İngiltere ve Fransa, donanmalarının Akdeniz'i geçmesine paralel olarak İskenderun Körfezi'ne yakın olan Dört Yol, Musababa, Halep, Antep, Urfa ve Zeytun taraflarında çıkarmayı daha önceden planladıkları Ermeni isyanını Zeytun'da başlatmış oldu¹⁴.

Zeytun Ermenilerinin orduya cephane taşıyan askerlerin bir kısmını öldürüp bir kısmını esir almaları üzerine Zeytun'a takviye kuvvetler gönderildi. Bu, cephede olması gereken askerlerin içeride meşgul edilmesi anlamına geliyordu. 24/25 Mart 1915 gecesi boyunca süren çatışmalarda toplam dokuz asker şehit düştü,¹⁵ 27'si de yaralandı. Eşkiyadan 32 kişi ölürken geri kalanların büyük kısmı karanlıktan istifade ederek kaçtı. Sabah manastıra girildiği sırada manastırı ateşe vermek isteyen beş eşkiya ele geçirilerek öldürülmüşse de Zeytunlu asiler yakalanamadı. Ancak bu harekât asker kaçakları üzerinde etkili oldu. Asker kaçaklarından bir kısmı orduya geri dönmeye başladılar. Nisan ayı başlarında Maraş'tan 450, Zeytun'dan 125 asker kaçağının teslim olmasıyla¹⁶ harekâtın amaçlarından birine ulaşılmış oldu. Bu çalışmada, Maraş ve Zeytun'da sürgün kararının alınmasındaki faktörler ile sürgünün Maraş bölgesinde uygulanışı ele alınacaktır.

Sürgün Kararının Alınması

Sürgün kararının alınmasında Ermenilerin eylemleri ve İtilaf Devletleri adına oynadıkları rol etkili oldu. Çünkü onlar hükûmetin ikazlarını hiç sayıp tecavüzkâr hareketleriyle Türk ordusunu nefis-i müdafaaya zorlayarak hükûmetin karşı tedbirler almasına sebep oldular. Osmanlı Devleti'nin düşmanlarına sempati ile yaklaşarak onların yardımıyla Türk hâkimiyetinden kurtulmayı, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan ve Kilikya'yı da içine alan bir coğrafyada büyük bir Ermenistan devleti kurmayı hayal ettiler¹⁷. Batılı yazarların çoğu Ermenilerin tehcir edilmesindeki temel sebebi Ermenilerin

sine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt 1, sayı 1, Kış 2007, s.120-124; Halil Aytekin, *Kıbrıs'ta Monarğa (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kamçı*, Ankara, TTK Yay, 2000, s.93-104.

¹⁴ Cemal Paşa, *Hatırat*, haz. Metin Martı, İstanbul, Arma Yay., 1996, s.374.

¹⁵ Bazı Ermeni kaynakları Zeytun Ermenilerinin Osmanlı ordusuna baş kaldırıp askerleri öldürüşünü gururla karşılarlar ve Zeytunluları "Kahraman" olarak nitelerler. Bkz. Hayk Ghazarian, *The Genocide of the Armenian People in the Ottoman Empire*, Yerevan, 2005, p.61 vd.

¹⁶ Kıvanç Galip Över, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, İstanbul, Kaktüs Yay. 2007, s.49.

¹⁷ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918 1. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, İstanbul: Kayıhan Yay., 2003, s.148.

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda yer alarak Ruslarla birlikte hareket etmeleri ve Sarıkamış'ta Osmanlı ordusuna büyük zayıflıklarına bağlarlar¹⁸. Sürgün kararının alınmasında hükümetin, Ermenilerin önemli ikmal hatlarına yakın olması ve düşman birliklerinin Adana kıyısına bir çıkartma yapması ihtimali olması nedeniyle endişelenmesinden kaynaklandığı görüşünü savunanlar olduğu gibi¹⁹ Zeytun Ermenilerinin İngilizlerle mektuplaştıklarının ortaya çıkmasından dolayı bölge halkının (Maraşlı Müslümanların) kendileri için tehlike oluşturan Zeytun ve çevresindeki Ermenilerin oradan uzaklaştırılmasını istemelerine bağlayanlar da vardır²⁰.

Ermenilerin Zeytun'dan sürgün edilmelerinin sebebi Zeytunluların Mart 1915'te çıkardıkları ayaklanmadır²¹. Bu ayaklanmanın bastırılabilmesi için bölgeye Dördüncü Ordu bünyesinden asker sevk edilmesi asker sıkıntısı çeken Osmanlı ordusunu zora soktu. Dördüncü Ordu Komutanı Ce-

¹⁸ Richard Hovannisian, "The Armenian Questions", p.19; Walker J. Christopher, *Armenia The Survival of a Nation*, New York: St Martin's Press, 1990, p.204; Avadis K. Sanjian, *Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Massachusetts, 1965, p.283; K.V. Sarkissian, "The Armenian Church", *Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict*, Ed.A.J.Arbery, volume I, 1969, p.489.

¹⁹ Hilmar Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Mülkiyet Politikaları", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, Der. Erik Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yay., 2006., s.130.

²⁰ Ayrıca yazarın tehcir kararının önceden planlanmayıp aniden alındığını kabul etmesi ve yerel tehcirlerin Şubat ayında başladığı iddiası için bkz. Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşında...*, s.148.

²¹ 1915 yılının Şubat ayı başlarında Zeytun dağlarında barınan Ermeni eşkiya kendilerine sığınan asker kaçaklarıyla beraber hem yolculara hem de Osmanlı askerlerine öteden beri yaptıkları saldırıları artırdılar. 1 Mart'ta 70-80 kişilik bir grup hükümet konağını basmaya teşebbüs etti. 2 Mart'ta Kargalar Mahallesi'nde silah attıktan sonra asker kaçaklarının hükümeti basacağı şayiasını yayıp halk arasında korku ve huzursuzluk yarattılar. Telgraf hatlarını kestiler. Küçük bir jandarma müfrezesi Maraş ile Zeytun arasında 30 kişilik Zeytun Ermeni eşkiyasının saldırısına uğradı. Bu saldırıda altı jandarma şehit oldu. İki jandarma eşliğinde Zeytun'a gelmekte olan başka bir jandarma müfrezesi silahları alındıktan sonra asiler tarafından Tekke Manastırı'na (Saint Mary Kilisesi) hapsedildi. Bu olay üzerine Başkumandanlık, Ermenilerle meskün bölgelerden geçecek olan müfrezelerin daha sıkı korunmaları gerektiği konusunda bir tamim yayınladı ve bölgeye iki bölük asker sevk edildi. Öte yandan olayların büyümesinin önüne geçmek isteyen hükümet iki Ermeni ileri geleni ve Protestan misyonerlerinden oluşan bir heyeti Zeytun'a göndererek asilerin itaat etmesini temin etmeye çalıştı. Ancak 12 Mart gecesi devriye gezen askerler üzerine ateş açılması sonucunda ikisi asker üç kişi öldü. Olayların devam etmesi üzerine Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Hurşit Paşa'yı Zeytun'a harekât yapmak üzere görevlendirdi. İlk karşılaşma sırasında altı Osmanlı askeri şehit oldu, 12'si hafif olmak üzere 26'sı da yaralandı. Şehit düşen askerler arasında Maraş Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Süleyman da vardı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-34). Binbaşı Süleyman Bey, manastıra hücum edildiği sırada askeri teşvik etmek amacıyla önünde hücum etmiş ve yukarıdan atılan kurşunla şehit edilmiştir. 24/25 Mart gecesi boyunca süren çatışmalarda toplam dokuz asker şehit düştü, 27'si de yaralandı. Eşkiyadan 32 kişi ölürlen geri kalanı karanlıktan istifade ederek kaçtı. Sabah manastıra girildiği sırada beş eşkiya manastırı ateşe vermişlerse de yakalanarak öldürülmüşlerdir (DH. EM. UM.2.şb: 68/30-1; Osmanlı Belgelerinde...2007: 114-115; ATBD 1982: 97).

mal Paşa'nın Başkumandanlık Vekâleti'ne bildirdiğine göre bütün Zeytun havalisinde 5 Nisan 1915 itibariyle Binbaşı Hürşit Bey kumandasında 22. Alay'dan 1 Nizamiye Taburu, Halep Mürettep Fırkası'ndan 3 Depo Taburu, 2 Süvari Bölüğü ve 2 cebel topu bulunmaktaydı²². Batılı yazarlar Zeytun'daki Osmanlı askeri miktarı hakkında farklı rakamlar verirler. Bu yazarların bir kısmı asker sayısının 3000²³, bazıları 4000²⁴, bazıları da 5000²⁵ olduğunu iddia ederler. Bunun sebebinin Osmanlı bölük, tabur ve alaylarında bulunan asker sayısının değişken olması düşünülebilir. Nitekim bazen alayda 600 asker olabildiği gibi²⁶ bazen de bir tabur 750²⁷ veya 800²⁸ askerden oluşabiliyordu. Bu durumda Zeytun'a nakledilen taburlardaki asker sayısını eldeki verilere göre net olarak ortaya koymak mümkün görünmemekle beraber Zeytun'da askerin barınacak yerinin olmaması, Osmanlı ordusunun birçok cephede savaşması ve asker sıkıntısı çekmesinden dolayı bu sayının 1000–1500 arasında olduğu tahmin edilebilir.

Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Zeytun'un etrafındaki dağlara çıkararak isyan eden Osmanlı askerini cephelerden uzak tutup burada meşgul eden eşkiyaya karşı caydırıcı bir tedbir olarak asilerin ailelerindeki erkeklerin Zeytun'dan çıkarılarak başka yerlere sürülmesini emretti. Bu karar halen firarda olanlar için de geçerliydi. Bu gelişme üzerine Dâhiliye Nezareti, ilgili güvenlik birimlerinden görüş sordu. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, sadece erkeklerin başka bölgelere sevk edilmesinin isyanlarıyla ünlü Zeytun meselesini çözmek için yetersiz olacağını, Zeytun'daki karışıklığın

²² Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör Numarası(Kl.):2287, Dosya Numarası (Dos.):32–12, Fihrist(Fh.), 1–32–33.

²³ Abraham H. Hartunian, *Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide*, translated from the original Armenian manuscripts by Vartan Hartunian, Boston, Beacon Press, 1968, p.54.

²⁴ Johannes Lepsius, *Archives du Génocide des Arméniens: Recueil de Documents Diplomatiques Allemands Extraits de Deutschland und Armenien (1914-1918)*, Paris, Fayard, 1986, p.82.

²⁵ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, Albany, State University of New York, 1973, p.17. Bu operasyon için 5000 sayısının abartılı olduğunu kabul edip bu kadar çok asker sevk edilmesinin Ermenilerin sürgün edilmesi fikrinin önceden planlanmasından kaynaklandığı hakkındaki görüş için bkz. Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jakob, 2006, p. 726.

²⁶ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2006, s.63.

²⁷ Mesela 1909 olaylarında Konya'dan Maraş'a sevk edilen Konya Redif Taburu'nda 750 kişi bulunmaktaydı. Bkz. BOA. İ.ASK., 1327/R-45.

²⁸ Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s.4; Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s.73.

sonlandırılmasının eskiden beri Zeytun'da isyan etmeyi meslek hâline getirmiş kişilerin aileleriyle birlikte hükûmetin belirleyeceği başka bölgelere bir an önce sevk edilmeleriyle mümkün olacağı yönünde görüş bildirdi.²⁹ Benzer bir görüş isyan nedeniyle Zeytun'da bulunan Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey tarafından 30 Mart 1915 tarihli şifre telgrafta Dâhiliye Nezareti'ne bildirilerek Zeytun'da şu tedbirlerin alınması tavsiye edildi:³⁰ “*Zeytun'daki olaylar Zeytun'un coğrafi konumu ve Zeytun çevresindeki köylerde Hıristiyanların oturmasından ve vaktiyle buralarda bulunan Müslüman köylülerin Zeytunlulara duydukları korku nedeniyle arazilerini Ermenilere satıp gitmelerinden kaynaklanıyordu. Zeytun'daki Ermeni isyanlarının önüne geçebilmek için dağlık arazide oturan Ermeni köylüleri ovaya indirilmeli, onların boşalttıkları yerlere de Müslüman muhacirler yerleştirilmelidir*” .

Bu tavsiyelerin haklılığına kanaat getiren Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 8 Nisan 1915'te Başkumandanlığa bir şifre göndererek Zeytun'da yaşanan olayların öteden beri görüldüğü için şaşırtıcı olmadığını, bu yüzden olaylara karışan kişilerin aileleriyle birlikte Anadolu'nun daha iç bölgesinde olan Konya'ya sevk edileceklerini ve ayrıca Maraş'ta komite üyesi olup bu karışıklıklarda rolü olan kişilerin de Konya'ya sevk edileceklerini, bu kişilerin Konya'da iskân ve işlerinin sağlanması konusunda Dâhiliye Nezareti'nin gerekli tedbirleri almasını, bildirdi³¹. Hükûmet bir taraftan da Maraş'ta Ermenilerin silahlarını teslim etmesi konusunda çalışmalar başlattı³². Ermeniler silahlarını teslim ediyor görünseler de mahalli hükûmet silahların tamamının teslim edildiği konusunda ikna olmayarak 4 Nisan Cumartesi gününden itibaren Ermeni evlerini tek tek aramaya başladı³³. Aslında hükûmetin Ermenilere güvenmemesinin temelinde daha önce bir-

²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2.Şube (DH. EUM.2.şb.), 54/20-18. Fuat Dündar, Cemal Paşa'nın 26 Şubat 1915 tarihinde Adana Vilayeti'ne gönderdiği şifrede “...hâl ve vaz'iyet takdiriyle hükûmet tarafından ihtilal ve isyanı intac edecek ahval vuku'una meydan bırakılmamakla beraber Ermenilerin harekât ve fa'aliyetleri tezayüd eden menatikda son derecede şiddet ve sür'atle hareket olunmak ve her vak'ayı mü'essir ve kat'i vesa'it ile mahallinde esbab-ı vuku'uyla birlikte imha etmek icab eder...” demesini genel olarak Ermenilerin sürülmesiyle ilgili bir emir olarak değerlendirir. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, 267, 487.

³⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2007, s.121-122.

³¹ ATASE, BDH, Kl.2287, Dos.32-12, Fh., 1-34.

³² Ara Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, volume I: The Lower Euphrates, London, Gomidos Institute, 2004, p.8'den naklen National Archives and Research Administration of the United States of America(NARA), 867.00/761.

³³ Hartunian, *Neither to Laugh*, p.56.

çok Ermeni'nin silahlandığı bilindiği halde teslim edilen silah miktarının oldukça az olmasıydı. Nitekim Ermeniler uzun zamandan beri silahlanma faaliyetleri yaptıklarından silahları nasıl saklayacakları konusunda uzmanlaşmışlardı. Meselâ Boyacı Artin ve Vartan silah saklamadaki maharetleri nedeniyle ün salmışlardı. Maraşlı Ermeniler bazı evleri silah saklamak için kullanıyorlar ve silahların bulunmaması için bu evleri sık sık değiştiriyorlardı³⁴. Yapılan aramalarda silah bulamayan ancak çok sayıda zararlı yayın bulan yerel makamlar pek çok Ermeni entelektüelini komiteci oldukları suçlamasıyla tutukladı. Tutuklananlar arasında Paris'te ziraat eğitimi gördükten sonra Mısır'daki Barigur Zirakan adlı Ermeni şirketi aracılığıyla Adana ve Halep vilayetlerinde ahaliye ziraat eğitimi vermek üzere görevlendirilen ve Taşnaksutyun Komitesi'ne üye olduğu belirlenen ve 30 Haziran 1914'te geldiği Maraş'ta Ermeni Mektebi'nde idarecilik yapan Gazaros Polat, Alman Mektebinde muallim Ağya Efendi ile Pançacıyan Artin, Mekteb-i İdadi Fransızca hocası Ohannes Şişmanyanyan, Dr. Kalmust Kakonyan da vardı. Söz konusu kişiler yargılanmak üzere yeni teşkil edilen Divan-ı Harbi Örfi'ye sevk edildiler³⁵.

Sürgün kararı alınan Zeytun'dan 35 ailenin oluşturduğu ilk kabile hayvanları ve taşıyabilecekleri eşyalarıyla beraber 9 Nisan Cuma günü Konya'ya doğru yola çıktı. 11 Nisan Pazar günü yola çıkan ikinci kafilede üç papazla birlikte Zeytun'un lider ailelerinden birinin reisi de bulunmaktaydı. Üçüncü kafilenin çarşamba günü yola çıkarılması planlandıysa da yağmur yağması nedeniyle ertelendi³⁶. Konya'da bulunan ve buraya gelen Ermenilere yardım eden Amerikalı misyoner Dr. Dodd'un raporuna göre Zeytun ve çevre köylerinden Konya'ya getirilen Ermeniler kasabadan çıkarken yanlarına değerli eşyalarını, hayvanlarını, eşeklerini, atlarını ve öküzlerini aldılarsa da bunları daha ileri götüremeyerek Toroslarda satmak zorunda kaldılar. Bir süre hanlarda ve okullarda barındırılan Ermeniler 15 gün sonra Sultaniye'ye nakledildiler³⁷. Zeytun ve Maraş'tan Konya'ya sürgün edilenlerin sayısı Dr.

³⁴ Mary H.Heghin, *Olive Trees Grow Again*, USA, Seekers of sêkhimm, 1976, p.72.

³⁵ BOA.DH.EUM. 2.Şb., 9/78.

³⁶ Sarafian, I: The Lower Euphrates, p.6'dan naklen National Archives and Research Administration of the United States of America(NARA), 867.00/761. Üçüncü kafilenin 13 Nisan Çarşamba günü yola çıkarıldığı hakkında bkz. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

³⁷ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara, TTK Yay., 2005, s.229-230; James Bryce - Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, çev. Atilla Tuysan, Jülide Değirmenciler, cilt 2, İstanbul: Pencere Yay., 2006, s.267.

Dodd'göre 1000³⁸, Wolffskeel'e göre 200 aile olmak üzere toplam 2000 kişi civarındaydı³⁹. Konya'ya sürgün edilenlerin sayısını Amerika Birleşik Devletleri Halep Konsolosu J.B.Jackson 4500-5000⁴⁰ civarında, Kévorkian ise 6000 olarak vermektedir⁴¹. Kieser'e göre ise Zeytun'dan Konya'ya sadece kadın ve çocuklar gönderilmişti⁴². Sultaniye'ye yerleştirilen Ermenilerin dinî vecibelerini yerine getirebilmeleri için patrik vekili tayin edilmesi ve daha ne gibi tedbirler alınması gerektiği konusunda Konya Vilayeti'nden görüş soran⁴³ Dâhiliye Nezareti, 5 Ağustos 1915'te ani bir karar değişikliğiyle daha önceden Konya'ya yerleştirilen Zeytunlu Ermenilerin Zor'a gönderilmelerini Konya Valiliği'ne emretti⁴⁴.

Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Zeytun'da Ermenilerin birkaç ay önce çıkardıkları olaylar sonrasında⁴⁵ Maraş Mutasarrıfı tarafından tutuklanan ve Halep Hapishanesi'nde bulunan Ermenilerden bazılarının Halep'te bazı kişilerin araya girmesiyle serbest bırakıldığını,⁴⁶ Ermenilerin yaptıkları yanlarına kâr kaldıkça bu olayların artarak devam edeceğini, bu nedenle hâlen tutuklu bulunanların yargılanmak üzere Divan-ı Harb'e sevklerinin elzem olduğunu ve Zeytun Ermenilerine uygulanan sürgün kararından geri adım atılmamasının çok önemli olduğunu vurguladı⁴⁷.

Zeytun'a Muhacirlerin İskânı

Dördüncü Ordu Kumandanlığı, Mutasarrıf Mümtaz Bey'in tavsiyesinin haklılığını dikkate alarak Zeytun ve çevresindeki köylere Müslüman mu-

³⁸ Bkz.Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, 229.

³⁹ Eberhard Count Wolffskeel Von Reichenberg, *Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, [Second Edition], Ed. Hilmar Kaiser, London, Gomidas Institute, 2004, p.14.

⁴⁰ Sarafian I: *The Lower Euphratesten* naklen p.15'den naklen NARA, 867.4016/72. Ayrıca krş. NARA, 867.4016/97 için bkz. Sarafian I: *The Lower Euphratesten* naklen p.35.

⁴¹ Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

⁴² Zeytunlu tüm kadınlar ve 12 yaşın altındaki çocukların Konya'ya, erkeklerin Suriye'ye gönderildikleri iddiası için bkz. Kieser, *İskalanmış Barış...*, s.479.

⁴³ BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH.ŞFR.), 53/307(26 Mayıs 1331/ 8 Haziran 1915).

⁴⁴ BOA, DH.ŞFR., 54A/278 (23 Temmuz 1331/ 5 Ağustos 1915).

⁴⁵ Zeytun Ermenilerinin, 1914 Ağustos ayı sonunda terhis olup memleketlerine dönmeye çalışan 100 kadar askere Andırın yakınlarında saldırmışlar, 1 Eylül'de de yol keserek yolcuları katil ve gasb etmeleri üzerine bölgeye harekât yapılmış ve 61 eşkıya tutuklanmıştı. ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32-12, Fh. 1-10.

⁴⁶ Tutuklulardan bir kısmının affedilmesi konusunun duyulması üzerine Maraş ve sık sık Zeytunlu Ermenilerin baskınına uğrayan Elbistan, Andırın ve Göksun eşrafi ayrı ayrı bildiriler yayımlayarak buna karşı çıkmışlardır. Bu bildirilere imza koyanlar arasında devlete sadık Ermeni vatandaşlar da vardır. Bu bildiri metinleri için bkz. ATASE, BDH, Kl.2287, Dos. 32-12, Fh. 1-25, 1-26, 1-28.

⁴⁷ ATASE.,BDH. Kl.2287, Dos.32-12, Fh.1-39.

hacirlerin yerleştirilmesini onayladı. İlk muhacir kafilesi 20 Nisan 1915'te Zeytun'a yerleştirilmek üzere Ayıntap'tan yola çıktı⁴⁸. Bunların sayısı 900 civarındadır⁴⁹. Bu uygulama daha sonra diğer bölgelerde de yaygınlaştı. Mesela Maraş ve Adana'ya Balkan muhacirleri iskân edilirken⁵⁰ Elbistan ve Göksun'da Ermenilerin boşalttıkları evlere Makedonya'dan gelen göçmenler yerleştirildi⁵¹.

Hükümet, muhacirlerin daha düzenli olarak yerleştirilebilmeleri için vilayetlerden tahliye edilen Ermenilerin boşalttıkları yerlerin coğrafi durumu, hava ve toprak yapısı, ziraata uygun olup olmadığı, miktarı, yerlerine nereli muhacirlerin yerleştirilmesinin uygun olacağı konusunda rapor hazırlamalarını valiliklerden istedi⁵².

Osmanlı Padişahı Mehmet Reşat Zeytun'dan Ermenilerin sevk edilmesinin ardından 31 Mayıs 1915'te Zeytun adının son Ermeni isyanında şehit edilen Binbaşı Süleyman Bey'in anısına "Süleymanlı" olarak değiştirilmesi hususunda irade buyurdu ve bunun icrasında Dâhiliye Nazırını görevlendirdi⁵³. Daha sonra Süleymanlı ve çevresiyle ilgili birtakım idarî düzenlemeler yapıldı. Süleymanlı Kazası'nın merkezi değiştirilerek Süleymanlı kasabasının içinde Süleymanlı nahiyesi teşkil edildi⁵⁴. Daha önce Müslüman ve Hıristiyanların bir arada yaşadıkları Göksun Kazası'na bağlı Keban köyünün adı "Fevziye" olarak değiştirildi⁵⁵. Fırnis nahiyesinin merkezi Süleymanlı'dan Yeniyan Köyü'ne nakledildi⁵⁶.

⁴⁸ BOA, DH.ŞFR., 52/51(5 C1333/20 Nisan 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 23; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği* (1913-1918), İstanbul, İletişim, 2008, s.270-271. Zeytun'a yerleştirilen muhacirlerin Ermeni oldukları iddiası için bkz. Ahmet Eyicil, *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, 1999, s.337. Ayrıca Zeytun'a ilk muhacir kafilesinin 8 Nisan'da geldiği iddiası için bkz. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.314. Zeytun'un boşaltılmasının hemen ardından buraya muhacirlerin yerleştirildiği Mersin Amerikan Konsolosu Nathan'ın Büyükelçisi Morgenthau'ya verdiği bilgiden de anlaşılmaktadır. Krş. Ara Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, volume II: The Peripheries, Massachusetts, The Armenian Review, 1994, p.80.

⁴⁹ Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde...*, s.171-177.

⁵⁰ Bloxham, *The Great Game...*, p.83.

⁵¹ Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.729.

⁵² BOA, DH.ŞFR., 54/15(1 Haziran 1331/ 14 Haziran 1915).

⁵³ BOA. İrade Dâhiliye, Dosya numarası:1514, 1333/B-34; BOA. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ.U.M.), 48/11(1333 B 20/3 Haziran 1915).

⁵⁴ BOA. DH. İ.U.M., 45-2/49 (1334 R 117).

⁵⁵ BOA, DH.İ.U.M., 48/12(1333 Ş 17/30 Haziran 1915).

⁵⁶ BOA, DH.İ.U.M., 10/3-2/33(1338 Ş 8/27 Nisan 1920).

Zeytun Ermenilerinin Konya'ya Sevkine Tepkiler

Ermeni Patriği, Zeytun Ermenilerinden bir kısmının Konya'ya sevk edilmesi kararına şiddetle karşı koyarak uygulamanın haksız olduğunu bildirince Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa Başkumandanlığa bu kararın alınmasını gerektiren süreci anlatan bir şifre gönderip Zeytunluların düşmanca bir tutum sergileyerek Osmanlı ordusunu meşgul ettiğini, aksi takdirde sırf asayiş nedeniyle Zeytun'da ciddi bir kuvvet bulundurmamak zorunda olduğunu bildirdi⁵⁷. Nitekim son olaylar nedeniyle Zeytun'a Binbaşı Hurşit Bey kumandasında 11. Alaydan bir nizamiye taburu, Halep Mürettep Fırkası'ndan üç depo taburu, iki süvari bölüğü ve iki cebel topu gönderilmişti⁵⁸. Bu, sekiz ayrı cephede savaşan Osmanlı Devleti için önemli bir kuvvet kaybıydı. Öte yandan Osmanlı hükûmeti Ermenilerin Zeytun'dan çıkarılması kararının doğruluk ve haklılığına o kadar inanmaktaydı ki inceleme yapmak üzere Maraş ve Zeytun'a gitmek isteyen yabancı konsolos ve memurlara her türlü kolaylığın gösterilmesi hususunu yerel makamlara emretti⁵⁹.

Maraş ve Zeytun Ermenilerinin Güney Bölgelerine Sevki

Ermeniler, Anadolu genelinde özellikle de Adana, Zeytun, Van gibi düşmanın lojistik desteğini alabilecekleri yerlerde isyanlar çıkararak devam eden Çanakkale Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi için çabalamaktaydı. Van Ermenilerinin isyan başlatması⁶⁰ hatta Van'da bağımsızlıklarını ilan etmeleri Osmanlı hükümetini daha köklü tedbirler almaya mecbur bıraktı. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 24 Nisan 1915 tarihinde Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya bir şifre göndererek Zeytun ve Maraş'tan gönderilen Ermenilerin toplu olarak Konya'da yerleştirilmelerinin asayiş tehlikeye atmasından dolayı bundan sonra yola çıkacak kafilelerin Urfa, Zor ve Halep'in güneydoğusuna gönderilmelerini istedi⁶¹. Zeytun'dan yola çıkan

⁵⁷ ATASE, BDH. Kl.2287, Dos.32-12, Fh.1-37.

⁵⁸ ATASE, BDH. Kl.2287, Dos.32-12, Fh.1-32-33.

⁵⁹ BOA, DH. ŞFR. 51/200(21 Mart 1331/3 Nisan 1915).

⁶⁰ Doğu Anadolu'da Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler, 13 Nisan 1915'te Çatak'ta, 20 Nisan 1915'te de Van'da isyan başlattı. Bu savaşın başından beri Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamını daha da artırdı. Mayıs ayı ortalarında Van, Ermeniler tarafından Ruslara teslim edildi ve burada Rus-Ermeni yönetimi tesis edildi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Sakin, *Ermeni İsyân Günlüğü 1915*, İstanbul, Ekim Yay., 2007, s.32-197; Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, İstanbul, Babıalı Kültür Yay., 2006, s.47.

⁶¹ BOA, DH.ŞFR., 52/93(11 Nisan 1331/ 24 Nisan 1915); BOA. DH. ŞFR., 52/112(12 Nisan 1331/25 Nisan 1915); Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin, s.124.

kafileler önce Maraş'ta Arasa Hanı'nda toplandı. Arasa Hanı'nda toplanan kafilelerdeki hasta, yaşlı ve çocuklara gönüllü Ermeni doktor ve hemşirelerle Amerikan misyonerleri tarafından bakılmakta ve giden kafilelerin yerini yenisi almaktaydı⁶². Dâhiliye Nazırı Talat Paşa Maraş Mutasarrıfı'na 5 Mayıs'ta gönderdiği şifre ile Zeytun Ermenilerinin tamamının ihraç edilmesini emretti⁶³. Halep Konsolosu Jackson'a göre bu defa Zeytun'dan sürgün edilenlerin sayısı 2000 kişi ya da 350 ailedir⁶⁴. Kerr'e göre ise Deyr-i Zor'a Zeytun'dan 8000 ve çevre köylerden 17000 Ermeni sürgün edildi⁶⁵. Kévorkian ise bu sayıyı 6000'i Konya'ya, 5000'i Halep'e ve geri kalanı Rakka ve Musul civarına gönderilenler olmak üzere 18000 olarak vermektedir⁶⁶. Zeytun'un boşaltılmasının ardından Geben, Fırnis ve Elbistan'dan önce lider aileler olmak üzere Ermeniler Halep ve Zor'a sevk edildiler⁶⁷.

Düşmanın çıkarma yapması ihtimali bulunan İskenderun Limanı çevresinin güvenliğinden emin olmak isteyen Osmanlı Devleti 23 Mayıs 1915'te Adana, Sis ve Maraş'ın şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket (Osmaniye) livaları dâhilindeki köy ve kasabalarda yaşayan Ermenileri de sürgün kapsamına aldı. Buna göre belirlenen yerlere ulaşan Ermeniler duruma göre ya mevcut köy ve kasabalarda ahaliden ayrı bir yere inşa edecekleri evlerde ya da yerel makamlar tarafından belirlenen bölgelerde yeni kurulacak köylerde yerleşecekler ve Ermenilerin sevk ve iskânı, can ve mallarının güvenliği, iaşe ve istirahatlarının temini güzergâhlarda bulunan idarî memurlara ait olacaktı⁶⁸. Maraş ve diğer yerlerden Halep'e sevk edilen Ermeniler vilayet merkezine yerleştirilmeyip bu vilayetin güney doğusuna yerleştirileceklerdi⁶⁹. Ayrıca demiryolu hattı çevresinde belirlenen kurallara aykırı olmamak şartıyla (en az yirmi beş kilometre uzakta olması) Ermenilerin iskân edilmesinde bir sakınca olmadığı Dâhiliye Nazırlığı tarafından Maraş Emval-i Metruke Komisyonu Riyaseti'ne bildi-

⁶² Heghin, *Olive Trees Again*, p.75-76.

⁶³ BOA, DH. ŞFR., 52/253(22 Nisan 1331/ 5 Mayıs 1915); BOA, DH. ŞFR., 52/286(26 Nisan 1331/9 Mayıs 1915).

⁶⁴ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s.230.

⁶⁵ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences With American Near East Relief 1919-1922*, Albany: State University of New York Press, 1973, s.17.

⁶⁶ Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

⁶⁷ Walker, *Armenia The Survival*, p.204; Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

⁶⁸ BOA, DH. ŞFR., 53/92(10 Mayıs 1331/23 Mayıs 1915).

⁶⁹ BOA, DH. ŞFR., 54/54(4 Haziran 131/ 17 Haziran 1915).

rildi⁷⁰. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Ermenilerin gönderildikleri bölgelerde örgütlenip yeniden devlete isyan etmelerinden çekiniyordu. Bu yüzden Ermenilerin iskân edildiği Suriye, Halep, Musul vilayetleriyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına şifre göndererek şu hususları emretti:⁷¹

“1-Zeytun, Suriye ve Adana sahil mıntkasından oralara dağınık bir surette yerleştirilen Ermenilerin ülke içi ve yurt dışı haberleşmeleri Türkçe yapılacaktır.

2-Yeni kurulan yerleşim bölgelerine Ermeni mektepleri açılmasına izin verilmeyecektir.

3-Şimdilik yalnız İstanbul’daki Ermenice gazetelerin çıkmasına izin verilecek diğer vilayetlerdeki Ermeni gazeteleri kapatılacaktır”.

Ermenilerin iskânında onların isyan edemeyecek şekilde yerleştirilmeleri ve daha önce isyanlara adı karışan Ermenilerin diğerleriyle aynı yerde tutulmamaları alınan diğer bir tedbirdi⁷².

Ermeni sevki sırasında istisnai bir şekilde bazı kesimler sevkten muaf tutuldu. Meselâ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Maraş Mutasarrıflığı’na 8 Haziran 1915’te gönderdiği şifreyle ticaretle uğraşan Ermenilerin memleketlerinde bırakılmaları talimatını verdi⁷³.

Bazı Ermeniler sevk edilmemek için ihtida etme yolunu seçti. Ancak hükümet bu gibilerin sevklerinin gerçekleştirilmesi yönünde emir verdi⁷⁴. 1 Temmuz 1915’te, Talat Paşa, tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafla ihtida eden Ermenilerin sevkiyle ilgili geniş bir talimat göndererek ihtida “bir netice-i kanâ’at” olduğu için sevk meselesinde “mevzû-ı bahs” olunmaması ve bu şekilde vukû bulacak ihtidalara itimat edilmemesini istedi. Ayrıca bu gibi kişilerin, öteden beri kendilerini tehlikede gördükleri zaman ihtidaya başvurduklarını ve bu yüzden müracaatlarının kati surette kabul olunmamasını; ihtida etseler bile tayin olunan mahallere sevklerinden vazgeçilmemesini emretti⁷⁵. Bu emre rağmen tehcir esnasında Ermenilerin zorla Müslümanlaştırıldığı görüşünde olanlar da vardır⁷⁶.

⁷⁰ BOA, DH. ŞFR., 54A/307(25 Temmuz 1331/7 Ağustos 1915); Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (1914-1918), Ankara, TTK.Yay., 2001, s.49.

⁷¹ BOA, DH. ŞFR., 54/261(18 Haziran 1331/ 1 Temmuz 1915); *Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt VIII, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, 2008, s.5.

⁷² BOA, DH. ŞFR., 53/201(19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915).

⁷³ BOA, DH. ŞFR., 53/295(26 Mayıs 1331/8 Haziran 1915).

⁷⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s.184-185.

⁷⁵ BOA, DH. ŞFR., 54/254; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.58.

⁷⁶ Kaiser, 1915-1916 Ermeni Soykırımı, s.129. Ayrıca Merzifon’daki Ermenilerin hayatta kalmak için

3 Ağustos'ta Katolik ve Protestanların sevk edilmemesi emri verilirken⁷⁷ daha sonra bu emrin adı geçen mezheplere inanan bazı zararlı kişilerin de sevk edilmemesi manasına geleceği göz önüne alınarak Dâhiliye Nezareti'nden Maraş Mutasarrıflığına gönderilen bir şifreyle bu mezheplere inanan muzır kimselerin sevklarının bir müddet ertelendikten sonra yapılması emredildi⁷⁸.

Sevkiyatta zaman zaman büyük karışıklıklar yaşandı. Bu durum özellikle Katolik Ermenilerin sevkinde bu göze çarpmaktaydı. Nitekim zararlı faaliyetleri olmayan Katoliklerin sevk edilmemeleri emredildiği halde karışıklık yaşanarak bazı Katolik ailelerin de sevk edildiğinin ortaya çıkmasından sonra Talat Paşa konuyla bizzat ilgilenerek yanlışlığın düzeltilmesi ve Katolik ailelerin Maraş'a geri dönmeleri için gerekli emirleri verdi⁷⁹. Maraş Katoliklerinden Hırlakyan'ın yeğenleri Kirkor Ohannes Şudarboyan[?] ile Karlusyan Oseb'in sevkinden sarfı nazar edilmesi Talat Paşa tarafından Maraş Mutasarrıfına emredildi⁸⁰. Maraş mebusu olan Hırlakyan Efendi'nin kardeşleri Avadis ve Artin ile yeğenleri Mihran, Osep, Setrak, Gabriel ve Kavacıyan Stepan'ın daha öteye gönderilmeyerek Halep'te bırakılmaları Dâhiliye Nazırı'nın bir başka emriydi⁸¹. Hırlakyan Efendi'nin kayınbiraderlerinden Antep'ten Halep'e gönderilen Kendirci Minas Efendi'nin Mersin'e,⁸² Antep'ten Deyr-i Zor'a gönderilen Kendirci Osep Efendi ve yakınlarının da Halep'e gönderilmeleri emredildi⁸³. Daha sonra Konya'ya geldikleri anlaşılan Hırlakyan'ın akrabaları ve diğer Katoliklerin Maraş'a gönderilmeleri emredildi⁸⁴. Halep'e gönderilmek üzere Urfa'da bulunan Maraşlı Katolik Ermenilerle Maraş mebusu Hırlakyan'ın biraderi olup Birecik'te bulunan Avadis ve diğer akrabalarının tekrar Maraş'a gönderilmeleri emredildi. Söz konusu kişiler önce Halep'e⁸⁵ oradan da Antep üzerinden Maraş'a sevk edildi⁸⁶. Ancak

Müslümanlığı kabul etmekten başka çareleri kalmadığı iddiaları için bkz. Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s.121.

⁷⁷ BOA, DH. ŞFR. 54A/252(21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915).

⁷⁸ BOA, DH. ŞFR. 55A/22(20 Haziran 1331/ 3 Temmuz 1915).

⁷⁹ BOA, DH. ŞFR. 63/157 (19 Nisan 1332/2 Mayıs 1916).

⁸⁰ BOA, DH. ŞFR. 56/316 (23 Temmuz 1331/5 Ağustos 1915).

⁸¹ BOA, DH. ŞFR. 57/103 (11 Teşrin-i Evvel/24 Ekim 1915).

⁸² BOA, DH. ŞFR. 62/4 (1 Mart 1332/14 Mart 1916); BOA, DH.ŞFR., 62/177(17 Mart 1332/30 Mart 1916).

⁸³ BOA, DH. ŞFR. 62/9 (1 Mart 1332/14 Mart 1916).

⁸⁴ BOA, DH. ŞFR. 63/163 (19 Nisan 1332/2 Mayıs 1916).

⁸⁵ BOA, DH. ŞFR. 64/61(5 Mayıs 1332/18 Mayıs 1916).

⁸⁶ BOA, DH. ŞFR. 63/158 (19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916).

daha sonra mebus Hırlakyan'ın Halep'te bulunan kardeşi Avadis'in pirinç ziraati için Maraş'a gönderilmesini talep etmesi⁸⁷ ve bu talep doğrultusunda 1 Ağustos 1917'de Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Halep Valiliği'ne Avadis Hırlakyan'ın pirinç ziraati için Maraş'a gitmesine müsaade edilmesini emretmesinden⁸⁸ ve 19 Aralık 1917'de de mebus Hırlakyan Efendi'nin Halep'te bulunan bazı akrabalarının İslahiye'ye gitmeleri emrinin verilmesinden⁸⁹ Avadis ve diğerlerinin Maraş'a gitmeyip Halep'te kaldıkları anlaşılıyor.

Osmanlı kayıtlarına göre 5 Ağustos 1915'e kadar sancakta yaşayan Ermeni nüfusunun üçte ikisi sürgün nedeniyle azalmıştı⁹⁰. 22 Ağustos 1915'te Protestanların ekserisinin zararlı faaliyetlerde bulduklarının bildirilmesi üzerine bunlardan devlete sadık aileler haricinde geri kalanlarının sevk edilmeleri emredildi⁹¹. Maraş'ta 24 Ekim 1915'te 2500 Ermeni ile 3000'den fazla Protestan bulunmaktaydı⁹². Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 27 Ekim 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifreyle belli yerlere gönderilmek üzere toplanmış ve yola çıkarılmış olanlar dışındaki Ermenilerin sevk edilmemelerini,⁹³ 28 Ekim'de gönderdiği şifreyle de geri kalan Ermenilerin sevkini durdurulmasını emretti⁹⁴. Ancak bu emir hiçbir olaya karışmamış Ermeniler için geçerli olacaktı. Olaylara karışan ve komitelerle bağlantısı olan Ermeniler daha önce emredildiği gibi belirlenen yerlere sevk edilecekti⁹⁵. Dâhiliye Nezareti bu kararın alınmasının hemen ardından vilayet ve mutasarrıflıklara birer genelge göndererek hiç sevk edilmeyip ikametgâhlarında kalan Ermenilerle özel izin almak suretiyle sevkleri engellenenlerin ihtida etmek istemeleri durumunda buna izin verileceğini bildirdi⁹⁶. Bazı Ermeniler sevk edilmemek için Katolik ya da Protestan mezheplerine inandıkları iddiasında bulununca onlara nüfus tezkirelerinde yazılı olana göre muamele edileceği ancak bir yanlışlık olması durumunda

⁸⁷ BOA, DH. ŞFR. 75/220 (23 Nisan 1333/ 23 Nisan 1917).

⁸⁸ BOA, DH. ŞFR. 78/1 (1 Ağustos 1333/ 1 Ağustos 1917).

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR. 82/138 (19 Kanun-ı Evvel 1333/ 19 Aralık 1917).

⁹⁰ Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, 169.

⁹¹ BOA, DH. ŞFR. 55/149 (9 Ağustos 1331/22 Ağustos 1915).

⁹² BOA, DH. ŞFR. 57/96 (11 Teşrin-i Evvel 1331/24 Ekim 1915).

⁹³ BOA, DH. ŞFR. 57/135 (14 Teşrin-i Evvel 1331/27 Ekim 1915).

⁹⁴ BOA, DH. ŞFR. 57/182 (15 Teşrin-i Evvel 1331/28 Ekim 1915).

⁹⁵ BOA, DH. ŞFR. 61/72 (7 Şubat 1331/20 Şubat 1916).

⁹⁶ BOA, DH. ŞFR. 57/28 (22 Teşrin-i Evvel 1331/4 Kasım 1915).

bunun düzeltilmesinin mümkün olduğu ifade edildi⁹⁷. Katolik ya da Protestan olduklarını iddia eden yaklaşık 1000 nüfusun durumu netlik kazanmasa da Maraş dışına gönderilmelerinin uygun olmayacağı Talat Paşa tarafından Maraş Mutasarrıfı'na bildirildi⁹⁸. Öte yandan ne olursa olsun bu kişilerin Dâhiliye Nezareti'nin izni olmadan vilayet dışına çıkarılmamaları emredildi⁹⁹.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 16 Şubat 1916'da Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek tehcir kararında daha önce Osmanlı Devleti'ni destekleyen Almanların fikir değiştirebileceği, o yüzden asker sevki nedeniyle Ermeni sevkıyatının durduğu Adana ve Maraş gibi yerlerde uygulamaya devam edilmesi gerektiği, aksi halde şu ana kadar alınan tedbirlerin sonuçsuz kalma ihtimali olduğu uyarısında bulundu¹⁰⁰. Ancak hükümet 15 Mart 1916'da Ermeni sevkıyatının tamamen durdurulmasını ve şu ana kadar çıkarılanlar dışında hiçbir Ermeni'nin ihraç edilmesini kararlaştırdı¹⁰¹. Bu kararın alınmasından sonra yapılan araştırmada Maraş'ta 3845 erkek ve 5000'den fazla kadın Ermeni nüfus bulunduğu ve bunlardan 3500 kadarının Ermeni geri kalanının Katolik ve Protestan olduğu anlaşıldı. Maraş Mutasarrıfı hakkında daha önce kendisine verilen emirleri uygulamaması sebebiyle soruşturma açılarak Mülkiye müfettişlerinden Haydar Bey görevlendirildi¹⁰².

Maraş'ın Dördüncü Ordu mıntikasında olmasından dolayı Dördüncü Ordu Kumandanı Ahmet Cemal Paşa bu bölgeyle yakından ilgileniyordu. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra ilk Ermeni isyanı Maraş'ın Zeyton bölgesinde yaşanmış ve Cemal Paşa birliklerinden bir kısmını buraya sevk etmek zorunda kalmıştı. Maraş'ta kalan Ermeni sayısının daha da fazla olabileceğini tahmin eden Ahmet Cemal Paşa yaptırdığı inceleme neticesinde Maraş'ta 15000 ve bağlı merkezlerinde de hemen hemen aynı sayıda Ermeni kaldığını öğrenince Maraş Mutasarrıflığı'na 13 Nisan 1916'da bir telgraf göndererek gerek merkez gerekse bağlı bölgelerdeki Ermenilerin sevkine derhal başlanmasını istedi ve kafilelerin iaşeleriyle güven-

⁹⁷ BOA, DH. ŞFR. 58/70 (7 Teşrin-i Sâni 1331/20 Kasım 1915).

⁹⁸ BOA, DH. ŞFR. 59/38 (6 Kanun-ı Evvel 1331/19 Aralık 1915).

⁹⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s.349.

¹⁰⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermenilerin*, s.104.

¹⁰¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s.356.

¹⁰² BOA, DH. ŞFR. 63/100 (12 Nisan 1332/25 Nisan 1916); *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s. 363.

liğinin kendisi tarafından sağlanacağını bildirerek kafilelerin Nizip üzerinden sevk edilmelerini tavsiye etti¹⁰³. Söz konusu emir 14 Nisan'da Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırıldı¹⁰⁴. Yine de Maraş'taki Ermenilerin tamamı sevk edilmedi¹⁰⁵. Halep Amerikan Konsolosu J.B.Jackson'un 4 Mart 1918 tarihli raporuna göre Maraş'ta 14000 Ermeni bulunmaktaydı¹⁰⁶. Kirkor Kalustyan'ın Amerikan Yardım Komitesi'nde çalışan Stanley Kerr'e bildirdiğine göre 6000,¹⁰⁷ Levon Bilezikçyan'a göre 8000 ve Almanya'da yapılan bir çalışmaya göre 6000 Ermeni Maraş'ta kaldı¹⁰⁸.

Öte yandan daha önce Maraş'a sevk edilmek üzere Halep'e gönderilen Maraşlı 12 Katolik Ermeni ailesinin Halep'ten Maraş'a gönderilmesi emrine rağmen ailelerin başka yerlere sevk edildiği haberlerinin gelmesi üzerine Emniyet-i Umumiye Nezareti, Halep Vilayeti'ne gönderdiği şifreyle söz konusu sevkıyatın önlenmesini, sevk edilenlerin geri çağrılmasını ve bu durumun sebebinin ne olduğunun bildirilmesini istedi¹⁰⁹.

Bazı Ermeniler karışıklıklardan istifade ederek memleketlerine dönmeyi başardılar. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa vilayet ve mutasarrıflıklara birer şifre göndererek bu gibi durumların tahkik edilerek gelenler varsa onların buldukları yerlerdeki civar köy ve kasabalara yerleştirilmelerini emretti¹¹⁰. Sevk edilen Ermenilerden bir kısmı Amele Taburları'nda alıkonularak ordunun geri hizmetlerinde görevlendirildi. Meselâ Konya Vilayeti'nde Koçhisar kazasında iskân olunmak üzere Maraş'tan sevk edilen 80 kişilik bir Ermeni kafilesinde bulunan 47 kişi askeri inşaatlarda istihdam edilmek üzere menzil kumandanı tarafından Pozanti'da alıkondu¹¹¹. Dördüncü Ordu Kumandanlığı, Halep Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği bir şifre telgrafla 7 Aralık 1915 tarihi itibarıyla Şam'a toplam üç bin Ermeni'nin geldiğini, bunlardan biri bin diğeri iki bin mevcutlu iki amele taburu oluş-

¹⁰³ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni*, s.107.

¹⁰⁴ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni*, s.108).

¹⁰⁵ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s.233.

¹⁰⁶ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.143'ten NARA, 867.4016/373.

¹⁰⁷ Kerr, *The Lions of Marash*, p.25.

¹⁰⁸ Lewy, *The Armenian Massacres*, p.187.

¹⁰⁹ BOA, DH. ŞFR. 62/3 (1 Mart 1332/14 Mart 1916); BOA. DH.ŞFR., 62/157(19 Nisan 1332/2 Mayıs 1916); *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin*, s.366.

¹¹⁰ BOA, DH. ŞFR. 64/34(2 Mayıs 1332/15 Mayıs 1916).

¹¹¹ BOA, DH. ŞFR. 63/191 (21 Nisan 1332/4 Mayıs 1916).

turulduğunu, iki bin kişilik taburun Rakka-Şam-Manitra? yolu inşaatında diğer taburun da Mısır Şimendiferinde görevlendirildiğini bildirdi¹¹². Ancak daha sonra bu uygulamadan vazgeçildi ve Dâhiliye Nezareti demiryolu yapımında çalışan Ermeni amelelerin 24 saat zarfında Maraş'a dönmemeleri hâlinde ailelerinin Maraş'tan gönderileceğini bildirerek söz konusu kişilerin en kısa zamanda Maraş'a dönmelerini istedi¹¹³. Harbiye Nezareti Asayiş Şubesi 10 Ağustos 1916'da vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifre ile başka mahallere gönderilmiş asker ailelerinin başka yerlere nakledilmeyip buldukları yerde mahalli yetkililerin himayesinde korumaya alınmaları emredildi¹¹⁴.

Tehcir edilen nüfusun sayısı ile ilgili değişik kaynaklarda farklı bilgiler olduğundan net sayının tespiti zordur. Meselâ 14 Mayıs 1915 tarihli Osmanlı Devleti'ne ait resmî bir belgeye göre Maraş Sancağı genelinde Ermenilerle ilgili nüfus durumu şu şekildeydi: Maraş Merkez Kazası'nda 12744, Süleymanlı (Zeytun)'da 9930, Elbistan'da 1168, Göksun'da 3229 ve Pazarcık'ta 30 olmak üzere nüfusa kayıtlı olan toplam 27101 Ermeni sevk edildi¹¹⁵. İngiliz istihbarat subayı Binbaşı R.E. imzalı ve Kuzey Suriye ile Türkiye'deki durumu anlatan bir istihbarat raporunda yer alan bilgilere göre de 1915 yılının Temmuz ayında Zeytun, Dört Yol, Maraş ve Urfa'dan tehcir edilenlerin toplamı 26500'dür. Bunlardan 5000'i Konya'ya, 5500'ü Halep ve çevresiyle Mezopotamya'ya, bir kısmı da Bağdat yakınlarına gönderilmişlerdir¹¹⁶. İngiliz istihbarat raporu Osmanlı Devleti'nin hazırladığı çizelgeden iki ay sonra yazıldığı ve Maraş dışında Urfa ve Dört Yol'dan tehcir edilenleri de kapsadığı hâlde Osmanlı rakamlarından daha az nüfusun tehcir edildiği izlenimi vermektedir.

Osmanlı hükûmeti, Ermeni sevkıyatı yapılan vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifrelerle sık sık sevk edilen Ermenilerin mal ve canlarının muhafazasına dikkat edilmesi ve Ermenilerin iskân ve işlerinin sağlanması hususun-

¹¹² ATASE, BDH, Kl.13, Dos.1049-63, Fh.18.

¹¹³ BOA, DH. ŞFR. 63/75(9 Nisan 1332/22 Nisan 1916).

¹¹⁴ ATASE, BDH, Kl.2291, Dos.24-27, Fh.10.

¹¹⁵ ATASE, BDH, Kl.361, Dos.1445, Fh.1-8. Göksun ve çevre köylerden 9500, Elbistan civarından 6000 Ermeni'nin göç ettirildiği ve İslamiyet'i kabul eden 3000 Ermeni'nin Geben'e sığındığı iddiaları ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.727.

¹¹⁶ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.35'den NARA, 867.4016/97. Ayrıca krş. Özdemir vd, *Ermeniler, Sürgün ve Göç*, s.74. Antep'te Dr. Shepard'ın aynı rakamları içeren 20 Haziran 1915 tarihli mektubu için bkz. Bryce-Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere*, s.246.

da kati emirler vermesinin¹¹⁷ yanı sıra bu konuda bir de talimatname yayınlandı¹¹⁸. Ancak kafilelerin güvenliğini sağlamakla görevli olan jandarma sayısının yetersiz olması bazı suiistimallere sebep olabiliyordu¹¹⁹. Bu yüzden Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın talebiyle sevk edilen Ermenileri korumak üzere Pozantı ve Adana arasında iki bölük asker görevlendirildi¹²⁰. Güvenlikle ilgili bu tedbirler alınsa da açlık, yorgunluk, uykusuzluk ve salgın hastalıklar¹²¹ sebebiyle de ölümlere rastlanmaktaydı. Üstelik bu durumun düzelmesi ihtimali de çok düşüktü. Çünkü Osmanlı Devleti savaş şartlarından dolayı askerlerini dahi beslemekte güçlük çekiyordu¹²². Öte yandan bazı konular sevkıyatta görevlendirilen askerlerin yetkinde olduğundan uygulamada farklılıklar oldu. Bazı görevliler kadın, çocuk ve yaşlıların içinde buldukları ağır şartları görmezden gelirken bazıları çok insancıl davranabildiler. Yürümekte zorlanan bir kadının dinlenmesine izin verip ardından ona binebileceği bir araba temin eden görevlilere de rastlanmaktaydı. Yolculuk sırasında bazı kafilelerin iaşesi devletçe karşılanırken bazılarının yerli halkın yardım etmesine izin verildi. Ama kafilerden bir kısmı bu yardımların hiç birini alamadığından aç ve sefil düştü¹²³.

Sevkıyat esnasında Kürt aşiretlerinin saldırıları sonucunda hayatını kaybeden Ermeniler de vardı. Maraş ve çevresinde Kürt aşiretlerinin olması ve buradan tehcir edilenlerin daha kısa bir mesafe kat etmeleri Maraş Ermenilerinin tehcir sırasında daha az kayıp vermelerine sebep oldu¹²⁴. Yine de olası suiistimallerin önüne geçmek isteyen Osmanlı hükûmeti lüzumu hâlinde Ermenilerle meskûn tüm vilayetlerde Divan-ı Harbi Örfî teşkil edilmesini kararlaştırdı¹²⁵.

Tehcirden Sonra Maraş'ta Kalan Kadın ve Çocukların Durumu

Osmanlı hükûmeti, sevkini küçük çocuk ve kadınlar üzerinde olumsuz bir etki bırakacağını tahmin ettiğinden onlar için genel veya özel düzenleme-

¹¹⁷ ATASE, BDH, Kl.361, Dos.1445, Fh.3-1; ATASE, BDH, Kl.401, Dos.50-1580, Fh.1-16.

¹¹⁸ ATASE, BDH, Kl.401, Dos.50-1580, Fh.1-17. 3 Mayıs 1915 tarihli talimatname metni için bkz. Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s.326.

¹¹⁹ E.Donald Miller, & Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, California, University of California Pres, 1993, p.88-89.

¹²⁰ ATASE, BDH, Kl.401, Dos.50-1580, Fh.1-44.

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara, TTK Yay., 2005, s.244-250.

¹²² Bryce&Tonbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere*, s.253.

¹²³ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.36'dan NARA, 867.4016/97.

¹²⁴ Bryce&Tonbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere*, s.241.

¹²⁵ ATASE, BDH, Kl.13, Dos.1049-63, Fh.2-3.

ler yapabilmekteydi. Tehcirin ilk günlerinde vilayetlere gönderilen emirlerle dul kadın ve yetim çocukların sevkini ertelenmesi istendiği halde vilayetlerdeki kargaşa nedeniyle bu emre riayet edilmediği, dul ve yetimlerin Urfa'da yoğunlaştığı anlaşıldı. Bunun üzerine hükûmet, bunlardan 3000'inin Maraş ve Ayıntab'a sevkini, geri kalanların da Harran'da iskânını kararlaştırdı¹²⁶.

Hükûmet, Ermeni çocuklarının varsa ebeveynlerine teslim edilmesini, ebeveyni olmayanlarınsa darüleytamlara gönderilmesini benimsediğinden çocuk ve kadınların barınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli tedbirler almaktaydı. Örneğin Maarif Nazırı, Maraş Mutasarrıflığına 16 Haziran 1915'te bir telgraf göndererek çocukların yol şartlarına dayanmaları çok güç olacağından on yaşından küçük olanların vilayet dâhilinde bir darüleytam açılarak orada barındırılmasının uygun olacağını bildirdi¹²⁷. Maraş'ta çeşitli ülkelerin misyonerleri tarafından açılmış yetimhanelerle birlikte az sayıda Müslümanlara ait yetimhaneler de vardı. Meselâ The Times'ta 4 Haziran 1916 tarihinde yer alan bir habere göre Maraş'ta 1909 Adana olayları sonrasında açılan kimsesiz kalmış kadın ve kızların barındığı bir yetimhane Türklere devredilmişti¹²⁸. Bu yetimhanenin Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelen İngilizlere ait olma ihtimali güçlüdür. Zira İngilizler tarafından işletilen yetimhaneler Amerikalılara¹²⁹ ya da Türklere devredilmiştir.

Ermenilerin tehcir edilmesiyle Amerikan okullarındaki eğitim öğretim faaliyetleri durdu ve bu okullarda çalışan Amerikalıların çoğu yardım görevlisi oldu. Böylece Amerikalı misyonerler Ermeni kadın ve çocuklarının koruyuculuğunu üstlendiler. Antep, Harput ve Merzifon'daki kolejlerle Kayseri, Maraş ve Sivas'taki Amerikan okulları yardım merkezlerine çevrildi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'deki kurumlarının bir kısmı Amerikan okullarından mezun olmuş kimsesiz çocuklarla doldu. Tehcirin olduğu bölgelerde ciddi bir yapılanmaya giden Amerikan misyonerleri Antep, Kayseri, Harput, Konya, Maraş, Mardin, Merzifon ve Sivas'taki misyon hastanelerinde de çocuk barındırmaya başladı. Bazen Türklere emanet bırakılmış Ermeni çocuklar da bakılmaları için bu misyonlara bırakılıyordu¹³⁰.

¹²⁶ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara, Babil Yay., 2005, s.51

¹²⁷ BOA, DH. ŞFR. 54/150 (13 Haziran 1331/ 26 Haziran 1915).

¹²⁸ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları*, s.71.

¹²⁹ Nejla Günay, "Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki Yabancı Okullar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 64-65-66, cilt XXII, s.407.

¹³⁰ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s.82-86.

Hükümet, 26 Ağustos ve 1 Eylül'de Maraş Mutasarrıflığı'ndan şehirdeki Alman yetimhane ve müesseselerinde bulunan Ermeniler hakkında bilgi istedi¹³¹. Bunun üzerine Alman yetimhanelerinde çalışan iki hizmetli ve sekiz öğretmenin tamamının Ermeni olduğu Emniyet-i Umum Müdüriyeti'ne bildirildi¹³². Bazı yerlerde yabancı misyonlarda çalışan Ermenilere saldırılar olduğu bildirilmesine rağmen Alman misyoner Beatrice Rohner'in raporuna göre; Maraş'taki Alman yetimhanesinde görevli hemşire Paula Schafer işini hiçbir engelle karşılaşmadan serbestçe yapabiliyordu. Ayrıca 1916 yılında Protestan misyonerlerin Halep'te faaliyet gösteren yetimhanesi dışında Kilis, Maraş, Hama, Resulayn, Şam ve Deyr-i Zor'da açtıkları yetimhanelerde 2000'den fazla çocuk barındırılmakta ve 100 civarında gönüllü kadın çalışmaktaydı¹³³.

Bazı Ermeni kadınlarının İslamiyet'e geçmesi Ermeniler için önemli bir sorundu. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz işgaline uğrayan Maraş'ta sert uygulamalarla karşılaşıldı. İngilizlerin desteğini alan Ermeni gençler, Müslüman olan Ermenilere sözlü ve fiili tecavüzde bulununca, bazı şahıslar kiliselere giderek eski dinine döndü, isimlerini değiştirdi. Türklerle evlenen kadınların zorla Müslüman oldukları iddia edilerek onlar yeniden eski dinlerine davet edildi. İkna edilemeyenler için ilgili köşe başlarına afişler asılarak Müslüman kalmakta ısrar edenler polis ve jandarma zoru ile Amerikan Koleji'ne götürüldüler ve burada Ermeni din adamları tarafından telkin ve tehdit edildiler. Bu kadınlardan bir kısmı eski dinine geçerken Müslümanlıktan vazgeçmeyenler kocalarına geri döndü. Bu arada bir Türk ile evli olan Ermeni kadını koleje gitmediği için Ermenilerce işkence edilerek öldürüldü¹³⁴.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Amerikan Kongresi, Yakın Doğu'da bir yardım kampanyası başlattı. Türkiye'deki yardım faaliyetlerini Near East Relief (NER) adı verilen bir kuruluş yürütecekti. Böylece Anadolu'daki eski misyon merkezleri yeniden faaliyete geçirildi. Ancak bunlar eğitimden ziyade yardım çalışmalarını organize etmek ve bu yardımları

¹³¹ BOA, DH. ŞFR. 55/238 (13 Ağustos 1331/ 26 Ağustos 1915); BOA, DH. ŞFR. 55/346 (19 Ağustos 1331/ 1 Eylül 1915).

¹³² BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. şube, 27/16'dan naklen Günay, Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki, s.398.

¹³³ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.153'den NARA, 867.4016/373. Ayrıca krş. Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları*, s.103.

¹³⁴ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları*, s.214-215.

ağırlıklı olarak Ermeni muhacir, yetim kız ve kadınlarına ulaştırmak amacıyla örgütlendi. Buna göre merkezler Merzifon, Maraş, Konya, Arapkir, Malatya, Harput, Mardin, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Ulukışla, Samsun, İzmit, Derince, İstanbul, İzmir, Bursa, Trabzon, Haçin, Antep, Urfa ve Adana idi¹³⁵. Near East Relief, Maraş'ta Almanlardan yüzlerce yetim çocuk devralmıştı. Ayrıca Maraş Kız Koleji bünyesinde kadın ve çocuklara bakmak amacıyla yetimhaneler ve Müslüman evlerinde kalan kızlar için "Kurtarma Evi" kurulmuştu. Şehirde sağlık taraması ve yetim çocukların bakımı açısından çok büyük yardım faaliyeti mevcuttu¹³⁶.

Maraş'taki yetimhanede İsviçreli Maria Timm görevliydi ve burada 1000 yetim barınıyordu¹³⁷.

Tehcire Diğer Devletlerin Gösterdiği Tepki

Ermenilerin tehcir edilmeleri fikrinin nasıl ortaya çıktığı ve sorumluları konusunda tartışmalar vardır. Konunun bu kadar çok tartışılmasının sebebi İtilaf Devletleri'nin Ermeni tehcirini propaganda aracı olarak kullanması ve tehcir esnasında Ermenilerin yaşadıkları zorlukları, savaş şartlarını göz ardı ederek dramatik bir şekilde kamuoyuna aktarmasıdır¹³⁸. Tehcirin sorumluluğunun tek başına Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu düşünenlerin yanı sıra tehcir fikrinin Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanlar tarafından ortaya atıldığını savunanlar da vardır. Halep Amerikan Konsolosu Jackson 4 Mart 1918 tarihli raporunda Almanların 60000 Fransız'ı Kuzey Fransa'dan sürmesinin Osmanlı hükümeti tarafından model alındığını ya da Almanların bunu Osmanlı hükümetine önerdiğini iddia eder¹³⁹. Ermeni tarihçi Dadrian, Almanya'nın tehcirde en az Osmanlı Devleti kadar sorumluluğu olduğunu iddia ederek Almanya'nın engel olabileceği bir konuda hiçbir şey yapmadığını, hatta Almanya'nın İtilaf Devletleri'ni desteklemelerinden dolayı Ermenilerden kurtulmak istediğini dile getirir¹⁴⁰.

¹³⁵ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s.239.

¹³⁶ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları*, s.251.

¹³⁷ Kieser, *İskalanmış Barış*, s.526.

¹³⁸ Bu tip yayınlara örnek olarak İngiliz Mavi Kitabı ile Ermenilere Yardım Komitesi'nde yer alan İsviçre Komitesi'nin bir yayını, A.B.D., İsviçre ve Danimarka misyonerleri, Kızılhaç görevlileri ve bazı Almanların tanıklığına dayanarak hazırlanmış kitaplar gösterilebilir. Bkz. Andre N. Mandelstam, *La Société des Nations et les Puissances Devant Le Probleme Arménien*, Paris, 1926, p.44. Ayrıca Almanlar bu tip yayınların sayısının artması üzerine kendi Dışişleri'nden özenle seçilmiş belgeleri yayınlayıp tehcirde Almanya'nın bir sorumluluğu olmadığını ispatlama yolunu seçti. Bu görev ise Lepsius'a verildi. Mandelstam, *Société des Nations*, p.44.

¹³⁹ Sarafian, I: *The Lower Euphrates*, p.141'den NARA, 867.4016/373.

¹⁴⁰ Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımını Toplu Makaleler* Kitap 3, İs-

Alman Dışişleri Bakanlığı dokümanlarına dayanılarak hazırlanan “Almanya ve Ermeniler” adlı çalışmanın değerlendirmesini yapan J.Ellis Barker tehciri Almanların başlattığını söyler¹⁴¹. Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, Türkiye’deki siyasî emellerine ulaşmak isteyen Almanları, Osmanlı hükûmetine Ermenilerin tehcir edilmesi fikrini vermekle suçlayarak buna gerekçe olarak da Ermenilerin İtilaf Devletleri’nin yanında hareket etmelerini gösterir¹⁴². Almanya’nın Halep Konsolosu’nun şu açıklaması Amerikan Büyükelçisi’ni destekler niteliktedir:¹⁴³ “*Ermenilerin kendilerini içinde buldukları durum her ne kadar kötü ve acımasız olursa olsun Türk hükûmeti başka türlü hareket edemezdi, çünkü onlar her yerde Türkiye’nin düşmanlarına yardım ettiler.*” Ulrich Trumpener ise, “Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu 1914–1918” adlı çalışmasında Osmanlı Devleti’nin savaşı kazanmak için Ermenileri tehcir etme yolunu seçtiğini savunurken¹⁴⁴ Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu’da görev yapan ve kendi devletinin politikasını beğenmeyen Alman Papaz Lepsius Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallawicini ile ortak hareket ederek Talat Paşa’yı Ermenilere karşı yürütülen uygulamalara son verilmesi konusunda uyarsa da Alman hükûmeti bu konuda doğrudan bir tavır takınmamıştır¹⁴⁵, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun İstanbul’daki Askerî Ataşesi Joseph Pamiankowski Osmanlı hükûmetinin tehcir emrini vermesi konusunda şu bilgileri vermektedir:¹⁴⁶

“Bu emrin uygulanmasıyla Ermeni halkın Anadolu’daki nüfusunun azaltılmasına çalışılıyordu. Ermenilerin tehciri öyle gizli sürdürülüyordu ki, Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallawicini ile İstanbul’daki diğer yabancı ülkelerin temsilcilerinin bu olaydan ancak 1915 yılı yaz sonlarına doğru haberi olabildi. Ermenilerin yeni yerlerine yerleştirilmeleri ile ilgili söylentiler o zaman kulağımıza gelmişti. Ancak ayrıntıları ve gerçeği daha sonra öğrenebildik”.

Ağustos ayı ortalarında, Pallawicini ile Alman Maslahatgüzarı Prens Hohenlohe, Sadrazam Said Halim Paşa’ya başvurarak Ermenilerin hayat-

tanbul, Belge Yay., 2007, s.13–30,51,vd. Aynı doğrultuda görüş için bkz. Mandelstam, *Société des Nations*, p.44-45.

¹⁴¹ Walker, *Armenia The Survival*, p.231.

¹⁴² Almanların Osmanlı Devleti’ndeki siyasî ve ekonomik çıkarları ve tehcirdeki rolleri iddiaları için bkz. Henry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus: Constantinople 1913-1916*, London, Hutchinson and co., 1918, p.58-59, 182-186. Ayrıca krş. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü*, s.145.

¹⁴³ Bryce&Tonbee, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere...*, s.244.

¹⁴⁴ Walker, *Armenia The Survival*, p.231–232.

¹⁴⁵ Walker, *Armenia The Survival*, p.232.

¹⁴⁶ Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü*, s.144.

larının tehlikeye atılmasını her iki hükümetin de onaylamadığını söyleyip bu hareketin derhal durdurulmasını istediler. Said Halim Paşa, Ermenilerin hayatlarından kaygı duyulmasının söz konusu olamayacağını “Ermeniler, sadece başka bir yere yerleştirilmiştir. Böyle bir uygulamaya da savaş durumunda bulunduğu için gerek görülmüştür.” sözleriyle ifade etmiştir¹⁴⁷.

Ermeni tehcirinin Büyük Devletlerin gündeminden düşmeyeceğinin farkına varan Harbiye Nezareti, Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na Ermenilerin Anadolu'da yaptıkları katliam ve mezalimin bölge halkının şahadeti ve fotoğraflarla desteklenmek suretiyle belgelenmesini, tehcir kararının alınmasındaki etkenlerin ortaya konmasını emretti¹⁴⁸.

Sonuç

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın en şiddetli zamanlarında bir taraftan askerden kaçarak bir taraftan da Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla işbirliği yapıp isyanlar çıkarmak suretiyle İtilaf Devletleri'ne dolaylı olarak yardım ettiler. Asker bulmakta zorlanan Osmanlı Devleti'nin ordunun bir bölümünü asayiş için cephelerden geri çekmesi orduda sıkıntı yaratıyordu. Öte yandan Ermenilerin düşmanla işbirliği içinde olması düşmanların Anadolu'da ilerlemesine zemin hazırlamaktaydı.

Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Zeytun'da ayaklanarak Osmanlı birliklerini burada meşgul eden Zeytun asilerinin 1915 yılının Nisan ayı başlarında Konya'ya sürülmelerini emretti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti ilgili güvenlik birimlerinden Ermenilerin Zeytun'dan sürülmeleri konusunda görüş sorduktan sonra bu kişilerin ailelerini de Konya'ya sevk etti. Buradaki amaç Ermenilerin Zeytun'un coğrafi ve demografik özelliklerini kullanarak isyan etmelerinin önüne geçmekti. Bu amaca tam anlamıyla ulaşabilmek için Zeytunlu Ermenilerin boşalttıkları evlere Balkanlardan gelen Müslüman muhacirler yerleştirildi. Maraş'ta komite üyesi olduğu belirlenen kişiler tutuklandı. Bu kişilerin yargılanabilmesi için Divan-ı Harbi Örfi teşkil edildi.

Alınan bu önleme rağmen Zeytun asker kaçaklarının sığındığı yer olma özelliğini devam ettirmekteydi. Öte yandan Van'da Ermenilerin büyük bir

¹⁴⁷ Selami Kılıç, “Ermeni Sorunu: Suçlanan Almanya ve Almanya'nın Kendini Aklama Politikası”, *Ermeni Araştırmaları, 1.Türkiye Kongresi Bildirileri*, cilt I, Ankara, ASAM Yay., 2003, s.87.

¹⁴⁸ ATASE, BDH, Kl.359, Dos.1023-1435, Fh.3-10.

isyan çıkararak şehri Ruslara teslim etmeleriyle Ermeni-düşman işbirliğinin çığırından çıktığı anlaşıldı. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti, düşmanın çıkarma yapma ihtimali olan İskenderun Limanı'nın güvenliğinden emin olmak için daha önce Konya'ya sürülmesini istediği Ermenileri bundan sonra Halep, Şam ve Deyr-i Zor'a sevk etme kararı aldı. Ermenilerin sevk edildikleri bölgelerde isyan çıkaramayacak şekilde iskân edilmelerine özen gösterildi.

Bazı Ermeniler sevkten kurtulmak için ihtida yolunu seçtiyse de hükûmet buna itibar etmeyerek bu gibilerin sevkinden vazgeçmedi. Katolik ve Protestan olanlardan zararlı faaliyetlerde bulunmayanlar sevk edilmedi. Ancak Maraş'ta Katolik ailelerin sevk edilip edilmemesi hususunda büyük karışıklıklar yaşandı. Bu durum Ermeni tehcirinin önceden planlanmadığının göstergesi olarak düşünülebilir. Öte yandan sürgün edilen Ermenilerin herhangi bir şekilde öldürülme kaygısı yaşamadıkları ve memleketlerine tekrar döneceklerinden emin oldukları anlaşılıyor. Zira mebus Hırlakyan Efendi böyle bir kaygı yaşamadığı için kardeşi Avadis'in memleketine dönüp pirinç tarlalarının ekimini gerçekleştirmesini hükûmetten talep etmiş, hükûmette ona gerekli izni vermiştir. Bu iki taraf arasında karşılıklı güven duygusunun var olduğunun bir sonucu olmalıdır.

Maraş'ta oturan Ermenilerin tamamı tehcire tabi tutulmadı. 6000-8000 arasında Ermeni Maraş'ta kaldı. Açlık, yorgunluk, uykusuzluk ve Kürt aşiretlerinin saldırısı nedeniyle tehcir sırasında bazı kayıplar yaşandı. Maraş'tan tehcir edilen Ermeniler gidecekleri yolun çok uzun olmaması ve güzergâhlarında Kürt aşiretler bulunmaması sebebiyle bu olumsuzluklardan daha az etkilendiler.

Hükûmet yolculuğa dayanamayacak küçük çocuklar için yetimhaneler açtı. Amerika Birleşik Devletleri de Near East Relief adlı yardım kuruluşu aracılığıyla Ermenilere yardım elini uzattı.

Ermeni tehcirinde Osmanlı Devleti'ni destekleyen Almanlar uygulamada yaşanan sıkıntıların ardından olayla ilgisi yokmuş gibi davrandı.

